

راهکارهای استحکام خانواده از دیدگاه آیات و روایات

استاد راهنما: شکوفه شیربندی

نویسندگان: فاطمه حسن پور، فرشته ایوتوندی، زینب قنبری

مدرسه علمیه فاطمه الزهرا ^{سلام الله علیها} شهرستان کوهدشت

استان لرستان

چکیده

تحکیم خانواده یعنی استحکام بخشیدن و تقویت روابط زن و شوهر. خانواده سنگ بنای جامعه بزرگ انسانی است و در استحکام روابط اجتماعی و رشد تک تک افراد جامعه نقش مهمی دارد. در آموزه‌های دینی نظام خانواده جایگاه ویژه‌ای دارد. دین اسلام برای تحکیم خانواده و تقویت روابط زن و شوهر اهمیت خاصی قائل است و راههایی را برای آن معرفی می‌کند. اگر هر یک از زن و مرد به وظایفی که برای آنها تعریف شده است عمل کنند روز به روز بر محبت بین آنها افزوده می‌شود و این امر سبب تحکیم خانواده و تقویت روابط زن و شوهر می‌گردد. روشن و بدیهی است که افراد جامعه نسبت به یکدیگر حقوقی لازم الاجرا دارند که هیچ‌گریز و گزیری از انجام دادن آن‌ها نیست. اگر این حقوق رعایت نشود شیرازه جامعه می‌پاشد و آن جامعه نابود می‌گردد، و اگر رعایت شود، و افراد جامعه خود را متعهد و مسئول بدانند، در آن صورت هیچ رویداد اجتماعی ناخواسته‌ای روی نمی‌دهد. خانواده از مهم‌ترین واحدهای جامعه است و حقوق در آن نقش مهم‌تر و اساسی‌تری دارد. عواملی که سبب رعایت حقوق و استحکام خانواده و تقویت روابط بین زن و مرد میشود عبارتند از: محبت، همدلی، خوشرویی، همکاری و کمک به یک دیگر، وفاداری اعضای خانواده، درک طرف مقابل، خوش اخلاقی و... میتواند باشد.

کلید واژه: خانواده، ارتباط موثر، استحکام خانواده، قرآن، روایات.

مقدمه

حقوق خانواده به مجموعه قوانین و مقرراتی گفته می شود که ناظر به تنظیم روابط خانواده است. پس باید در وهله اول به بهبود کنشهای اجتماعی و تقویت ارزشهای اخلاقی در خانواده کمک کرد. و به عامل های آن پرداخت. مهم ترین عامل تحکیم و ثبات تزلزل و فروپاشی نهاد خانواده چگونگی رابطه ها و داد و ستد عاطفی میان اعضای خانواده به ویژه رابطه ی زن و مرد است. بنابراین زن و مرد که یک خانواده را تشکیل می دهند به عنوان نخستین نهاد اجتماعی، بنیادی ترین نقش رادر شکل گیری شخصیت انسان ها و انتقال ارزش های فرهنگی و دینی برعهده دارد. استحکام و پایداری تشکیل خانواده نه تنها برزندگی فردی افراد تاثیر می گذارد، بلکه سلامت و انسجام جامعه را تضمین می کند. از این رو، دین مبین اسلام که به همه ابعاد زندگی انسان توجه دارد، با ارائه دستورالعمل ها و توصیه هایی بر پایه آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام راهکارهایی جامع و کاربردی برای تحکیم بنیان خانواده ارائه داده است.

در این راستا، مفاهیمی مانند ایمان، مودت، رحمت، احساس نیاز عاطفی، نیاز جنسی، داشتن فرزند، احترام متقابل مشورت، گذشت و تربیت فرزندان در آموزه های اسلامی بسیار برجسته است. هر یک از این مفاهیم در کنار دیگر عوامل، نه تنها پیوندهای میان اعضای خانواده را مستحکم می کند، بلکه بستری مناسب برای رشد اخلاقی، معنوی، و اجتماعی اعضا فراهم می آورد پس باید آن را در فضای خانواده مورد توجه قرار داد. با بیان اینکه خانواده مناسب ترین جایگاه برای تامین نیازهای انسان و بهترین بستر برای تامین امنیت و آرامش روانی است. و اگر رسیدگی نشود در عصر حاضر آن خانواده دچار مشکلات و چالشهایی شده که کم کم آن را به سستی و تزلزل می کشاند.

این مقاله به بررسی راهکارهای استحکام خانواده از دیدگاه آیات و روایات به روش توصیفی و تحلیلی می پردازد و نشان می دهد که چگونه عمل به این توصیه ها می تواند موجب تعالی فرد و رشد ثبات خانواده و ستون توسعه پیشرفت جامعه را در پی خواهد داشت.

مفهوم شناسی

الف) خانواده

عبارتند از کوچکترین واحد تشکیل دهنده هر جامعه که دست کم از یک زن و شوهر تشکیل شده و با فرزندان تکمیل می شود. از دیدگاه قرآن کریم خانواده کوچکترین و برترین واحد اجتماعی است. که در سازماندهی و واحدهای دیگر جامعه نقش محوری و تعیین کننده دارد. به همین جهت اسلام میان تمام نهادهای اجتماعی و تشکیلات مدنی، خانواده را بیش از همه مورد توجه قرار داده و بر اصالت آن تاکید دارد. (محمدی، ص ۱)

ب) ارتباط موثر

مقصود از ارتباط موثر این است که فرستنده پیام، بتواند منظور خود را به گیرنده پیام برساند. اما این فقط یکی از معیارهای موثر بودن است؛ زیرا یک ارتباط، زمانی میتواند موثر باشد که محرک آغازگر به عنوان فرستنده پیام، با محرک دریافت کننده پیام به عنوان گیرنده در یک راستا قرار گیرند. به عبارتی ارتباطات زمانی کامل و موثر است که معنا و مفهومی که در ذهن فرستنده پیام است و یا قصد ارسال آن را دارد با آنچه گیرنده

از آن دریافت و نشان میدهد، یکی باشد. بر اساس این تعریف زمانی یک ارتباط، موثر خواهد بود که طرفین رابطه نخست پیام را به خوبی ارسال و دریافت کنند. سپس هر دو طرف از این ارتباط لذت ببرند و این گونه نباشد که ارتباط فقط جنبه انتقال اطلاعات داشته باشد بلکه در نگرش ها قصد توسعه و گسترش روابط را هم در بر داشته باشد. (قربانخانی، محسنی، ص ۲۰۸)

۱) راهکارهای استحکام خانواده از دیدگاه آیات و روایات

با نظر به آیات و روایات و سفارش هایی که در زمینه استحکام خانواده شده است راهکارهایی در این زمینه وجود دارد که به شرح ذیل می باشد.

۱-۱) محبت

ازدواج یه دلیل ایجاد محبت، تفاهم، همدردی، میان زن و شوهر، بسیاری از نیازهای روحی انسان را در زندگی تامین می کند، انسان در سایه تامین این نیازها به آرامش روحی دست میابد قرآن کریم دست یابی به چنین آرامشی را یکی از ثمرات ازدواج دانسته و میفرماید: "وَمِنْ آيَاتِهِ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِّتَسْكُنُوا اِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً".....: "واز نشانه های او این که همسرانی از جنس خودتان برای شما

آفرید تا در کنار آنان آرامش یابید و در میانان مودت و رحمت قرار داد، در این نشانه هایی است برای گروهی که تفکر می کنند! (سوره ی روم ایه ۲۱)

به راستی وجود همسران با ویژگی مودت و محبت و رحمت برای انسان ها، مایه آرامش زندگی آنها است و یکی از مواهب بزرگ الهی محسوب می شود، این آرامش از این جا ناشی می شود که این دو جنس مکمل یک دیگر و مایه شکوفایی و نشاط و پرورش یکدیگر می باشند و به طوری که هریک بدون دیگری ناقص است، و طبیعی است که میان یک موجود و مکمل وجود او چنین جاذبه نیرومندی وجود داشته باشد، این آرامش و سکونت هم از نظر جنسی است هم از نظر روحی هم از جنبه ی فردی و هم اجتماعی. (مکارم شیرازی، ج ۱۶، ص ۳۹۱-۳۹۲، ۱۳۷۴)

۱-۲) همدلی

امروزه در جهان واز جمله در ایران شاهدان هستیم که هر روز خانواده های زیادی دچار از هم پاشیدگی می گردند واز سوی دیگر اگر خواهان جامعه ای سالم هستیم باید به خانواده هایی سالم بیندیشیم چون نهاد خانواده بدون شک مهمترین سازمانی است که بستر ساز رشد جسمی، روانی و اجتماعی فرد عوامل رسیدن به تعادل (فیزیکی، روانی و اجتماعی) است، بنابراین، سلامت جامعه در گروه خانواده سالم است و یکی از عوامل مهم در سلامت، استحکام و تبادل خانواده همدلی بین اعضای خانواده است. از این رو نهاد خانواده در جوامع انسانی از اهمیت بالایی برخوردار است.

عوامل مختلفی دست به دست هم داده تا این نهاد مهم را پویا نگه دارد. از طرف دیگر خانواده زمانی سالن تلقی می شود که اعضای آن، فرصتی برای پرداختن به مسائل خاص خود داشته باشند، گاهی اوقات خانواده ها این موضوع را نادیده می گیرند و فراموش می کنند اعضای خانواده نیاز دارند فرصتی داشته باشند تا هویت خود را بیابند به این امر موضوع همدلی میان اعضای خانواده یکی از برنامه های کلیه مدیریتی است که اجرای آن به ویژه در زندگی مدرن امروزی که مسئولیت ها و وظایف هر کدام از اعضای خانواده نسبت به گذشته بیشتر شده است و معمولا زنان نیز دوشاخ مردان فعالیت می کنند، ضروری به نظر می رسد چرا که قرار گرفتن در یک رابطه زوجی، مستلزم حمایت کردن و حمایت شدن است. (نظری، ۱۳۹۰)

همدلی علاوه بر اینکه خانواده را سریعتر به رشد اهدافشان نزدیکتر می سازد، موجب دلگرمی هر کدام به ادامه زندگی می شود، این گونه هست که هریک از اعضای خانواده با رغبت بیشتری فعالیت ها را انجام می دهند و سنگینی بار کارهای خانه که خود یک شغل تمام وقت به حساب می آید به عهده یک نفر نمی افتد. این در حالی است که در تعداد قابل توجهی از خانواده ها فقدان همکاری در محیط خانواده زمینه خروج یک نواختی را فراهم آورده است،

همدلی در آیات و روایات یکی از اصول اخلاقی مهم است خداوند در قرآن می‌فرماید: "یا ایها الذین آمنوا لا تَحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَ (همواره) در راه نیکی و پرهیزگاری باهم تعاون و همکاری کنید و هرگز در راه گناه و تعدی، همکاری ننمایید. (قرآن کریم، سوره ی مائده، آیه ۲) راهکاری که قرآن در این باره بیان می‌کند با توجه به جنبه مثبت قضیه و هم جنبه ی منفی آن است و اشاره به این دارد که تعاون همدلی باید در دعوت به نیکی ها و هم در مبارزه با بدی ها انجام بگیرد.

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در این باره می‌فرماید: "بر شماست که یکدیگر را نصیحت کنید و نیکیو همکاری نمایید درست است که هیچ کس نمی‌تواند حق اطاعت خداوند را چنان که باید بگذارد لکن باید به قدر توان حقوق الهی را رعایت کند. یکی از واجبات الهی، یکدیگر را به اندازه توان نصیحت کردن و بر داشتن حق ویاری دادن به یکدیگر است. (نهج البلاغه خطبه ی ۲۱۶)

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وسلم نیز در این باره می‌فرماید: "رفع گرفتاری و همدلی با مردم بهتر از روزه و اعتکاف یک ماه است (حر عاملی، ج ۱۱، ص ۵۶۶) امام صادق علیه السلام می‌فرماید: قضای حاجت مومن از آزادی هزار بنده، واز هزار شب اسب سواری که به جنگ می‌رود فضیلتش بیشتر است. (سوره ی حجرات، آیه ۱۰)

امیر المومنین علی علیه السلام می‌فرماید که از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم شنیدم که می‌فرماید کسی که یک مشکل از مومن رفع کند مثل کسی است که تمام عمرش را عبادت کرده باشد. (فیض کاشانی، ص ۱۳۹۲، ۱۲۲)

در حقیقت همدلی به معنای توجه و فهم عقاید و عرفان دیگران است، یعنی نیازها خواسته ها و احساسات دیگران را درک کرده و آنها را همان طور که هستند پذیرفت، هنگامی که این مهارت را بیاموزد قادر خواهد بود زندگی دیگران را حتی زمانی که شما در این شرایط قرار ندارید را درک کنید. (پسندیده، ۱۳۹۴).

۱-۳) خوشرویی

خوشرویی در خانواده یکی از اصول اساسی برای استحکام روابط خانواده است. در آموزه‌های اسلامی، خوش رفتاری و خوشرویی بین همسران نقش مهمی در تقویت محبت و ایجاد آرامش در خانواده دارد. این رفتار نه تنها به تداوم روابط سالم کمک می‌کند، بلکه در تربیت فرزندان و ایجاد محیطی مثبت نیز موثر است. خوشرویی می‌تواند به کاهش تنش ها و سوء تفاهم ها در زندگی زناشویی کمک کند و موجب بهبود تعاملات روزانه شود.

بر این اساس روایات اسلامی، خوش اخلاقی در خانواده به ویژه در برخوردها همسر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت علیهم السلام تاکید زیادی بر حسن رفتار در زندگی مشترک

محیط خانواده، نباید محیط، دوری و حاکمیت مطلق مرد یا زن باشد، باید حدود وظایف و مسئولیت های هریک مشخص شود، تا اگر تخلف کرد، قابل مؤاخذه و تعقیب و حتی تنبیه باشد. اکثر اختلافات خانوادگی : خصوصا اگر از جانب مرد باشد، نتیجه توقعات و انتظار است و از حدود وظایف و مسئولیت های هر یک خارج است . قرآن در یک جمله با معرفی زنان صالح، حد و مرز وظایف آن ها را مشخص کرد و می فرماید: فالضالحات قانتات حافظان للغیب : زنان صالح در برابر شوهران مطیع و متواضعانه و در غیاب آن ها حافظ مال ناموس آنهایند. (سوره ی نساء، آیه ۳۴)

با توجه به تفسیر این آیه: زن شایسته از نظر قرآن، زنی است که در برابر شوهر (قانت) یعنی در آنچه مربوط به وظایف (زناشویی) است و ن چیزهایی دیگر، چرا با توقعات بی جا انسانی را پریشان و محیط زندگی را صحنه نبرد و کشمکش سازیم! اگر هر کسی به وظیفه ی خود عمل کند و هر کسی مواظب باشد که توقعات خود را در حدی که وظیفه و تکلیف ایجاب می کند، محدود سازد، زندگی، آرامش بخش خواهد؛ آن وقت است که هر کسی قدر گذشت و فداکاری و ایثار دیگران را می داند و از جان و دل سپاسگزار است (باشگاه خبرنگاران جوان، ۲۸ شهریور، ۱۳۹۷).

بر همین اساس یکی از مهمترین ابعاد ارتباطی زوجین سازگاری و درک متقابل است، گرچه زن و مرد بر اساس علاقه ی شخصی و کشف شباهت ها به ازدواج با یک دیگر تن می دهند، به هر دوی از دو جنس متفاوت بوده که هر یک ویژگی های جسمی و روانی متفاوتی دارند، علاوه بر جنسیت، هریک شخصیت ویژگی های منحصر به فردی دارند که ممکن است با دیگری در تعارض باشد، به همین جهت در ابتدا هر یک باید درباره ویژگی های جسمی و روانی جنس مقابل خود شناخت کافی پیدا کنند، علاوه بر این باید مهارت های ارتباطی لازم را نیز کسب نمایند؛ چرا که محمل خانواده از جهت ارتباط انسانی جامعیتی بی نظیر دارد و فرد بدون داشتن مهارت های لازم و ارتباط در خانواده به خصوص در سال های اولیه دچار مشکل می شود. (دیدگاه مقام معظم رهبری، خبر گذاری برنا، ۱۴۰۱)

۱-۸) خوش اخلاقی

یکی از مهمترین سفارش های اسلام به انسان ها حسن خلق و خوش اخلاقی است. به طور کلی اسلام همه انسان ها را ملازم به رعایت حسن خلق می کند و لزوم بد اخلاقی باز می دارد. خداوند پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را به داشتن خلق عظیم چنین می ستاید: "وانک لعلی خلق عظیم؛ و تو ای پیامبر بر بلندای سجایای اخلاقی عظیمی قرار داری" (قرآن، سوره ی قلم، آیه ۴)

مسائلی همچون حسن خلق، ملاطفت در برخورد ها، ترک، خشونت در برابر معاشرت، نگهداشتن احترام افراد در ارج نهادن به شخصیت و حقوق دیگران، از جمله صفات عالی و روحی هر انسان خود ساخته و تربیت

شده‌ای است، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده است: "ما يوضع في ميزان انراء يوم القيامة افضل من حسن الخلق؛ در روز قیامت چیزی برتر و بالاتر از حسن خلق در ترازوی عمل کسی نهاده نمی‌شود." (کلینی، ج ۲، ص ۹۹) و نیز می‌فرماید: "اکثر ما تلج به امتی الجنة تقوای الهی وحسن الخلق؛ بیشترین چیزی که سبب می‌شود امت من به خاطر آن وارد بهشت شوند، تقوای الهی و حسن خلق است."

خوش اخلاقی سبب بیشتر شدن محبت در زندگی، جلب دوستی، افزوده شدن روزی، آباد گشتن سرزمین و طولانی شدن عمر می‌شود و این امر با افزایش پاکی و صفا ی باطنی انسان را به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نزدیک می‌کند و عذاب الهی را تخفیف می‌دهد. در مقابل بد اخلاقی، باعث سخت شدن زندگی، کاهش روزی، از دست دادن محبت دیگران، ناراحتی طولانی، فاسد شدن ایمان و فشار قبر می‌شود. در منابع اسلامی، درباره رعایت حسن خلق در خانواده بسیار سفارش شده است.

بسیاری از آیات و روایات مردان را به خوش اخلاقی با همسرانشان فرا می‌خوانند. قرآن کریم می‌فرماید: "وعاشروهن بالمعروف؛ با همسران خود به شایستگی و نیکویی معاشرت کنید." (سوره ی نساء، آیه ۱۹) و همچنین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: "خیرکم خیرکم لاله آنا خیرکم لاهلی"، بهترین شما کسی است که برای خانواده خود بهترین است من بهترین افراد برای خانواده ام هستم." (شیخ صدوق، ج ۳، ص ۵۵۵)

نقل شده هنگامی که سعد بن معاذ (صحابی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم) از دنیا رفت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در تجهیز و تکفین او تلاش فراوانی کرد، مادر سعد که این وضع را مشاهده کرد، صدا زد: "یا سعد، هنیئالک الجنة؛ ای سعد بهشت گوارایت باد؛ پیامبر (ص) به او فرمود: ای مادر سعد، این چنین با قاطعیت چیزی به خدا نسبت مده، همانا سعد دچار فشار قبر شده." هنگامی که اصحاب علت آن را پرسیدند، آن حضرت پاسخ دادند: "آنها کان فی خلقه مع اهله سوء؛ اخلاق او با اهل و عیال بد بود." (مجلسی، ج ۷، ص ۲۹۸)

همچنین آن حضرت روایت شده است: "وای به حال کسی که همسر خود را به خشم آورد و خوشی به حال زنی که شوهرش از او خشنو باشد." (همان، مجلسی، ج ۱۰۰، ص ۲۴۶) از این رو پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم افراد را به خوش اخلاقی و خوش رویی با هم توصیه می‌فرماید: "حق المراء علی زوجها ان سید جوعتها وان ستر عورتها ولا یقج لها و...: حق زن ب. شوهر آن است که او را گرسنه نگذارد، بدنش را بپوشاند و برای او روی در هم نکشد" (همان، مجلسی، ج ۱۰۰، ص ۲۵۴، ۱۳۹۲).

نتیجه

خانواده از با اهمیت ترین نهادهای اجتماعی و کوچک ترین هسته جامعه است. اساس و پایه خانواده ازدواج است، مسأله ازدواج نیز از مهم ترین مراحل و وقایع زندگی هر انسانی می باشد، و فرآیندی است از تعامل بین زن و مرد که با شرایط و مراسم قانونی، شرعی و عرفی برگزار میشود. این عمل مورد پذیرش شرع، قوانین و تشکیلات اجتماعی است. با ازدواج، بسیاری از نیازهای فردی و اجتماعی زن و مرد، با توجه به ارتباط های جسمی، جنسی، روانی و اجتماعی، بر آورده می شود

ارزش گذاری خانواده، بر پایه مودت و انس و الفت بین اعضای آن می باشد و اعضای یک خانواده را انجام حقوق متقابل و پایبندی به وظایف، درکنار یکدیگر و منسجم نگاه داشته است. آنها بنیانگذار یک خانواده و یک نسل انسانی هستند. لازمه ی دستیابی به این هدف مقدس، آن است که در یک نظام صحیح، موقعیت هر فرد طراحی و تعیین شود و بپذیرد که نسبت به دیگری حقوقی دارد و در قبال آن وظایفی را متعهد میشود. مرد همسر و پدر خانواده است و حق همسری و پدری دارد؛ پس باید حقوق او در جایگاهش رعایت شود و زن نیز همسر و مادر خانواده است و باید حقوق او نیز در هر دو جایگاه محفوظ باشد. اگر این جریان بر اساس دوستی و تفاهم و به دور از خودخواهی ادامه یابد، به کمال انسانی مورد انتظار خواهد انجامید. تا آنجا که سعادت و شقاوت آنها، مرهون رشادت و ضلالت خانواده می باشد. خانواده دارای سه رکن فیزیکی، عاطفی و معنوی است. رکن فیزیکی خانواده را وجود همسران و رکن عاطفی آن را محبت و عفو و گذشت تشکیل می دهد. ارکان فیزیکی، بدنه و اسکلت خانواده را تشکیل می دهد و ارکان عاطفی، روح و جان خانواده می باشند. اگر خانواده ای از دو نعمت محبت و گذشت محروم شود، همانند کالبد بدون روح خواهد بود که هیچ خوشبختی و موفقیتی در آن وجود نخواهد داشت؛ زیرا سعادت و خوشبختی در زندگی خانوادگی سالم و موفق یافت می شود؛ جایی که محبت و عاطفه، انسان را از محبت های بی پایه و سطحی بی نیاز می کند و با تلاش دو انسان امیدوار و با نشاط، محیطی سرشار از دوستی و احساس مسئولیت فراهم می شود.

پس قوام این بنا خانواده به میزان روابط بین زن و مرد بستگی دارد.

بنابراین، جهت تعالی کارایی خانواده، لازم است بر تحکیم پیوند و روابط اعضای خانواده تأکید شود. فلذا، تحکیم روابط در خانواده از جمله مهمترین مسائل در سلامت و رشد فرد، همچنین پویایی و توسعه همه جانبه در جامعه است.

منابع

• قرآن

۱. قربانخانی، سمیرا، محسنی، طاهره، تحلیل گفتمانی قرآنی در تبیین شاخصه های ارتباط موثر، فصلنامه مطالعات سبک شناختی قرآن کریم شماره ۷، ۱۳۹۹
۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۶، دارالکتب السلامیه، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۳. اسلام در تعلیم خانواده و تربیت فرزندان / ص ۱ / مفتی خلیل الله محمدی
۴. نظری، علی محمد، مبانی زوج درمانی و خانواده درمانی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۰ ش.
۵. حر عاملی، محمد بن حسان، وسایل الشیعه، بیروت - لبنان، احیاء تراب عربی، ج ۱۱
۶. فیض کاشانی، ملا حسن، راه نجات، ترجمه رجب زاده، رضا منهج النجات، چاپ دهم، تهران، انتشارات پیام آزادی، ۱۳۹۲.
۷. پسندیده، عباس، رضایت از زندگی، چاپ پنجم، تهران، انتشارات دارالحديث، ۱۳۹۴.
۸. ابن شهر آشوب، محمد، مناقب آل ابی طالب، ج ۱.
۹. ابن اسعد، محمد، طبقات البریقه، ج ۱
۱۰. ابن عساکر، ابو القاسم علی بن حسن، تاریخ دمشق، ص ۹۲، قم ناشر موسسه آل البيت، ۱۴۱۲ ق
۱۱. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۱۶، ص ۲۲۷
۱۲. دیلمی، حسن، ارشاد القلوب .
۱۳. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، ج ۱.
۱۴. -شیخ صدوق، ابو جعفر محمد بن علی، خصال، تحقیق موسسه البعثه، قم، ناشر موسسه البعثه، چاپ اول، ۱۴۱۷
۱۵. -شیخ کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، ص ۳۲۹، تحقیق علی شیر، ج ۴، بیروت دالفکر، ۱۴۱۵ ق
۱۶. راوندی، قطب الدین، الخرائج والجرائح، ج ۲، ص ۸۸۶، قم مؤسسه امام مهدی (علیه السلام)
۱۷. علی اکبر عفازی، ج ۶، ص ۲۷۶، قم دارالکتب اسلامی، ۱۳۶۷ ق
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، ص ۱۶، نجف، ناشر منشورات شریف رضی، ۱۳۲۰ ق
۱۹. قزوینی، فواد عبدالباقی، ج ۱، ص ۵۹۳، بیروت دارلفکر
۲۰. باشگاه خبرنگاران جوان، ۲۸ شهریور، ۱۳۹۷
۲۱. دیدگاه مقام معظم رهبری، خبر گذاری برنا، ۱۴۰۱

